

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.149>
УДК 321.64:323.281(477)

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ історії України 20—30-х рр. ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
s_kul@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

КРЕМЛІВСЬКІ ІНСТРУМЕНТИ РОСІЙЩЕННЯ РАДЯНІЗОВАНОЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ЛАДУ

Метою статті є аналіз ключових інструментів російщення радянської України на етапі формування тоталітарного ладу. Користуючись двоканальною структурою створеної В. Леніним держави, більшовики здобули можливість радянизувати опановані ними національні республіки, які виникли після повалення самодержавства. За умови встановлення конституційної радянської вертикалі влади, яка була залежною від позаконституційної партійної вертикалі, таким республікам надавалася фіктивна незалежність. Під тиском могутнього визвольного руху керівники Кремля відмовилися від ідеї злиття з Росією завойованої України і нібито визнали її незалежність. Ефективним інструментом поглинення України у перші десятиліття так званого «соціалістичного будівництва» було використання ідеї українізації, запозиченої з державотворчого досвіду УНР. Залишаючись дерусифікацією, більшовицька українізація поширювала українською мовою російські культурні здобутки й відсепаровані ідеологами ленінізму цінності світової цивілізації. Населення поневоленої України заштовхувалося у спотворений світ, створюваний вождями РКП(б)—ВКП(б). Зі свідомості українців витискувалися досягнення вітчизняної історії і культури. Більшовицька українізація ставала засобом атрофії націо-

Цитування: Кульчицький С. Кремлівські інструменти російщення радянської України під час формування тоталітарного ладу. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 149—169. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.149>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 6 (579)

нальної ідентичності українців, засобом їх російщення. **Методологія** полягає у застосуванні критичного переосмислення положень марксизму-ленінізму, які утверджували нерозривний зв'язок створюваного у СРСР тоталітарного режиму з революційним марксизмом доби «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, і насамперед положень російсько-радянської пропаганди, що використовувала поняття «державної незалежності» і «українізації», надаючи їм смисл, протилежний загальноживаному. **Наукова новизна.** У статті обґрунтовані висновки новітньої вітчизняної історіографії, у тому числі висловлені її автором, які стосуються політики очільників Кремля в радянській Україні під час формування тоталітарного ладу. **Головним висновком** є теза про невмирущість української нації, яка за десятиліття панування російсько-радянського тоталітарного ладу не втратила своєї ідентичності і зробила гідний вклад в розпад Радянського Союзу. Історичні традиції визвольного руху борців за незалежність України відіграють вагомую роль і в сучасній російсько-українській війні.

Ключові слова: *двоканальна структура російсько-радянської системи влади, «державна незалежність» національних радянських республік в пропагандистському арсеналі комуністичного режиму, «більшовицький» і «петлюрівський» різновиди українізації, технологія російщення поневоленої України.*

Перехід від традиційного до громадянського суспільства, який збігся із завершенням Першої світової війни, супроводжувався мутаціями в особливо постраждалих країнах — Росії, Італії, Німеччині. На відміну від демократичних країн, в яких утверджувався суверенітет суспільства над державою, в цих країнах формувалися імперії, які ставили свої суспільства під контроль. На відміну від імперій, створюваних фашистами і націонал-соціалістами, будована більшовиками держава виявилася наскрізь тоталітарною. Вона не тільки взяла гору над суспільством, але й розчинилася в ньому. В Росії з'явився феномен, який слід позначити неологізмом «державосуспільство» [1].

Втягнення російського суспільства у спотворений світ ленінсько-сталінського комуністичного режиму відбувалося методами насилля і пропаганди, аж до запевнень про те, що в перспективі більшовики побудують комунізм з розподілом матеріальних благ за потребами. Втягнення окупованої України в більшовицьку систему влади і власності супроводжувалося репресіями включно з геноцидом, винахідливим російщенням українців, примусовим витискуванням з їх свідомості власної історії і культури, підступними діями, спрямованими на атрофію національної ідентичності.

Прошивка народної товщі вертикально побудованими державними структурами при знищенні не пов'язаних з центром горизонтальних структур, які в демократичних країнах слугували базою громадянського суспільства, була органічним елементом так званого «соціалістичного будівництва». В. Ленін будував державу у вигляді двох взаємопов'язаних вертикалей влади — більшовицької і радянської. Обидві формувалися на засадах «демократичного централізму» з підпорядкуванням нижчих за ієрархією ланок вищим. Радянська вертикаль створювалася з представників рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, які виникали внаслідок революційної самоорганізації народних низів. Озброївшись на певний час їхніми гаслами, вожді більшовиків витіснили з них інші пар-

тії і перетворили їх в одну з більшовицькою партією політичну силу. Небільшовизовані ради спочатку замінялися революційними комітетами, призначуваними більшовицькими парткомками, а згодом — радами, персональний склад яких визначався парткомками і «обирався» під наглядом парткомів і чекістів.

Після повалення самодержавства деякі національні регіони Росії перетворювалися на самостійні держави. Винайдена В. Леніним двоканальна державна конструкція давала можливість більшовикам прибирати до рук багатонаціональну країну облудною обіцянкою підтримати їх незалежність.

Шукаючи союзників і обмежуючи коло противників, більшовики оголошували себе прибічниками права народів на самовизначення аж до відокремлення. Разом з цим вожді застерігали, щоб їхні підлеглі не брали на віру подібні декларації. На скликаній в Пороніно нараді (жовтень 1913 р.) ЦК РСДРП(б) попереджав: «Питання про відокремлення неприпустимо змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації» [2, С. 375]. Нетямущим (у листі С. Шаумяну в грудні 1913 р.) Ленін роз'яснював: «Право на самовизначення є виняток з нашої загальної настанови централізму. Виняток цей безумовно необхідний перед лицем чорносотенного великоруського націоналізму... Але виняток не можна тлумачити надто широко. Нічого, абсолютно нічого крім права на відокремлення тут немає і бути не повинно» [3, С. 231].

Дотримуючись такої лінії, В. Ленін заявив у 1917 р. на VII (Квітневій) конференції РСДРП(б): «Ми до сепаратистського руху байдужі, нейтральні. Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст» [4, С. 15]. 15 (2) листопада 1917 р. Раднарком опублікував декларацію з визнанням «права народів Росії на вільне самовизначення аж до відокремлення й утворення незалежної держави» [5, С. 15].

Такі декларації не мали нічого спільного з реальною політикою Кремля, яка не відхилялася від централізму. І з'їзд КП(б)У, робота якого відбувалася в Москві у липні 1918 р. під керівництвом Леніна, прийняв резолюцію, яка закликала «боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму» [6, С. 127].

Протилежний зміст прилюдних декларацій і реальних намірів у національному питанні більшовикам вдавалося маскувати завдяки специфіці створюваної держави з двома паралельними вертикалями влади. Позаконституційна партійна вертикаль здійснювала під прикриттям «диктатури пролетаріату» диктатуру вождів більшовизму. Конституційна радянська вертикаль обиралася на виборах і надіялася представницькими та управлінськими функціями, але підпорядковувалася партійній диктатурі. Тому вона могла будуватися навіть у вигляді незалежної держави. Важливим було тільки одне: щоб «незалежна» держава була радянською, тобто підпорядковувалася диктатурі більшовицьких вождів. Знищувати демократичні уряди більшовики здобували можливість не тільки збройною силою, але й пропагандою, висувуючи гасла «Землю — селянам!» і «Фабрики — робітникам!» В ці гасла теж вкладався протилежний проголошуваному зміст. Більшовики експлуатували настрої «неусвідомленого соціалізму» радянських низів, які праг-

нули привласнити землі поміщиків і фабрики капіталістів. Насуваючись збройною силою на незалежні держави, Раднарком знаходив підтримку радянських депутатів, які безперешкодно діяли в них завдяки тому, що вони були демократичними.

Механізм опанування національних регіонів важко засвоювався навіть тими, хто займав високі посади в більшовицькій ієрархії. 29 листопада 1918 р. Леніну довелося звернутися до головнокомандувача РСФРР І. Вацетіса з таким роз'ясненням: «З просування наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів» [7, С. 224].

Наприкінці листопада 1918 р. Кремль утворив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Протягом січня — лютого 1919 р. основна частина України була завойована (такий термін використав Ленін у промові на конференції московських залізничників 16 квітня 1919 р.) [4, С. 252]. Тим часом кремлівські пропагандисти запевняли, що Росія лише «допомагає повсталим українським робітникам і селянам встановлювати радянську владу».

Радянська вертикаль створювалася в Україні «з голови» — керівництвом КП(б)У. Місцева влада передавалася ревкомам. В грудні 1918 р. уряд опублікував декрет «Про організацію влади на місцях», в якому підкреслювалося, що ревкоми «створюються з безумовних прихильників радянської влади». Уряд залишав за собою право змінювати персональний склад ревкомів [8, С. 6—8 (Ст. 3)]. Після здійснюваних в атмосфері терору виборів ревкоми передавали владні повноваження контролюваним парткомами радам.

В селі переважаючим впливом користувалися не більшовики, а українські есери, ліве керівництво яких було прихильним до комуністичної програми і на V з'їзді УПСР у березні в 1919 р. додало до назви своєї партії слово «комуністи», в історіографії з цього часу за ними закріпилася назва «боротьбисти». Була досить впливовою і Українська соціал-демократична робітничая партія (незалежних), яка теж була прихильною до радянської форми влади. Щоб утвердитися в Україні, в Кремлі розраховували на спільні дії з ними, хоч вважали, що це тимчасові союзники. Могутній рух пригноблених народів за утвердження незалежності, який розгортався після повалення самодержавства, жахав керівників РСДРП(б). Голова Всеросійського ЦВК і секретар ЦК РСДРП(б) Я. Свердлов 13 лютого 1919 р. писав в Україну Артему (Ф. Сергєєву): «Дорогий Артем! Пишу це лише тобі. Часом жах охоплює від тієї хвилі самостійності (в російському тексті з негативним запозиченням української лексеми — «самостийности» — С. К.), що котиться і з України, і з Латвії, і з Естляндії, і з Білорусії і т. ін. Не допускай цієї штуки. Пильнуй уважно» [цит. за: 9, С. 369].

Більшовики України й справді пильнували. III з'їзд КП(б)У заборонив допуск в урядові структури представників союзних партій. ЦК РСДРП(б) скасував заборону. Щоправда, ще до скликання цього партійного з'їзду, 19 лютого 1919 р.

Раднарком УСРР здійснив запобіжні заходи ухваленням постанови про вибори на III з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Під час виборів червоноармійці одержували десятикратну перевагу над робітниками [10, С. 56].

Застосована більшовиками формула виборів на III з'їзд рад відіграла свою роль. Вони завоювали 1 435 мандатів з наявних 1 787. Боротьбисти здобули тільки 150 мандатів [11, С. 61]. З'їзд, який відбувся 6—10 березня 1919 р., завершив розбудову радянської України за московським сценарієм.

Боротьбисти, яких більшовики небезпідставно вважали найбільшою загрозою, під час III з'їзду рад назвали себе Українською партією соціалістів-революціонерів (комуністів), а в серпні 1919 р., після злиття з УСДРП (незалежних — лівих), спростили назву до такої: Українська комуністична партія (боротьбистів), скорочено — УКП(б).

Одразу після III Всеукраїнського з'їзду рад в Кремлі почали вважати, що можна більше не загравати з визвольним рухом, обіцяючи громадянам демократичних держав незалежний статус за умови, якщо такі держави стануть радянськими. 19 березня на VIII з'їзді РКП(б) В. Ленін переконано говорив: «Україна відокремлена була від Росії винятковими умовами, і національний рух не пустив там коріння глибоко. Наскільки він проявився, німці вибили його. Це факт, але факт винятковий. Там навіть з мовою справа стоїть так, що невідомо стало: чи масова українська мова, чи ні?» [4, С. 232].

Прийнята цим з'їздом програма РКП(б) проголошувала: «Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності партія виставляє федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом» [12, С. 45]. Отже, радянська державність, яка створювалася в національних республіках, щоб полегшити їх поглинення Росією, не мала, на думку її конструкторів, тривалої перспективи. 23 квітня 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) вирішило «запропонувати ЦК КПУ поставити на своє обговорення питання про те, коли і в якій формі може бути здійснено злиття України з Радянською Росією» [9, С. 381].

19 травня 1919 р. до Києва прибув Л. Троцький, щоб довести до відома ЦК КП(б)У постанову ЦК РКП(б) про ліквідацію Українського фронту і підпорядкування військових округів республіки Реввійськраді РСФРР. Цього ж дня відбулося обговорення постанови за участю членів політбюро ЦК РКП(б) Л. Троцького і Л. Каменева, членів ЦК КП(б)У і ВУЦВК, Київської ради робітничих депутатів, представників з'їзду селянських депутатів та інших організацій. Його учасники звернулися до всіх радянських республік з пропозицією «виробити конкретні форми організації єдиного фронту революційної боротьби» [13, С. 171—172]. 25 травня газета «Правда» опублікувала інтерв'ю з Л. Каменевим, в якому той, зокрема, заявив: «Потрібно злити Україну з Росією».

Реагуючи на настрої українського суспільства, керівники КП(б)У не погодилися з ліквідацією радянської державності. Пленум ЦК КП(б)У 27 травня визнав, що «формальна самостійність УСРР має ще залишитися». Відповідаючи 31 травня Л. Затонському, голова РНК УСРР Х. Раковський назвав «каменевський курс» (а фактично — ленінський) передчасним [13, С. 172].

1 червня 1919 р. Всеросійський ЦВК висунув ідею об'єднання військової організації, рад народного господарства, залізниць, фінансів і комісаріатів праці Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму. Це пропонувалося здійснити погодженням з центральними виконавчими комітетами і радами народних комісарів радянських республік. Отже, розтиражоване в радянській історіографії твердження про створення 1 червня 1919 р. воєнно-політичного союзу республік не відповідало дійсності. Постанова ВЦВК була декларацією про наміри, які не здійснилися внаслідок загибелі радянської влади в Україні [14]. Республіку опанували білогвардійські війська.

У жовтні 1919 р. бої під Кромами завершилися перемогою Червоної армії, після чого білогвардійці стали відступати в напрямі Криму та Одеси. У Москві почалися дискусії щодо того, в якій формі відновлювати владу УСРР — зливаючи Україну з Росією, як формально самостійну державу чи як автономну республіку у складі РСФРР. 19 листопада Х. Раковський адресував В. Леніну «Тези з українського питання». У них ішлося про необхідність відтворення УСРР зі статусом незалежної держави, але за умови об'єднання в єдиному московському центрі управління обороною і «командними висотами» економіки на засадах постанови Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р.

21 листопада у вузькому колі членів і кандидатів в члени ЦК РКП(б) були розглянуті різні аспекти «українського питання». В. Ленін запропонував схвалити документ, підготовлений ним на розвиток тез Х. Раковського. Вперше під назвою «Проект тез ЦК РКП(б) про політику на Україні» чернетка документа була опублікована в 1999 р. [15, С. 306—308].

У цьому документі Ленін враховував налаштованість центрального апарату на автономізацію України, а тому допускав як варіант державотворчого процесу злиття її з Росією. Однак він був упевнений, що можна вибудувати державну конструкцію, яка задовольнить суперечливі вимоги національно-визвольного руху, представленого партією боротьбистів, керівництва КП(б)У і московських «центровиків». Суть конструкції, здатної задовольнити протилежні за змістом вимоги, мусила відрізнитися від форми. Цитати з ленінського «Проекту тез...» доцільно навести мовою оригіналу, тому що в перекладі зникають термінологічні особливості тексту.

Починався документ з рішучої заяви про необхідність поважати мову і традиції місцевого населення: «Величайшая осторожность в отношении к националистским традициям, строжайшее соблюдение равенства украинского языка и культуры, обязательство изучать украинский язык для всех долж(ностных) лиц и т. д. и т. п.».

Другим пунктом визначалася позиція Кремля щодо реставрації УСРР спільними зусиллями боротьбистів і більшовиків: «Временный блок с боротьбистами для образования центра и до съезда советов, при одновременном приступе к пропаганде полного слияния с Р(оссийской) С(оциалистической) Ф(едеративной) С(оветской) Р(еспубликой). Пока — самост(оятельная) Укр(аинская) С(оветская) Р(еспублика), в тесной федерации с РСФСР, на осн(ове) 1.VI.1919». На-

проти слів про пропаганду повного злиття Ленін написав роз'яснювальне слово «флєром» (серпанком). Тобто повне злиття вимагалось пропагувати обережно.

Під час обговорення Ленін закреслив абзац, в якому йшлося про «повне злиття», а на полях проти закресленого вписав: «сами укр(аинские) раб(очие) и кр(естьяне) решат свою судьбу». Спільними зусиллями всіх присутніх була прийнята остаточна редакція: «До созыва украинского съезда советов Украина и Россия федерируются на основе резолюции ВЦИК и постановления Политбюро от 1.VI.—19 г. и что в то же время партийным путем ведется осторожная подготовка планов слияния Украины и России».

Комісії у складі Л. Каменєва, Л. Троцького і Х. Раковського було доручено підготувати резолюцію політбюро ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні». В остаточній редакції Леніна перші три пункти резолюції набули такий вигляд:

1. Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР.

2. Вважаючи безперечною для всякого комуніста і для всякого свідомого робітника необхідність якнайтіснішого союзу для всіх Радянських республік в їхній боротьбі з грізними силами всесвітнього імперіалізму РКП стоїть на тій позиції, що визначення форм цього союзу буде остаточо вирішено самими українськими робітниками і трудящими селянами.

3. А в даний час відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 і ЦВКУ (аббревіатура ВУЦВК стала звичною пізніше — С. К.) від 18 травня 1919 р.» [4, С. 359].

2—4 грудня 1919 р. в Москві відбулася VIII Всеросійська конференція РКП(б). Доповідачем питання про радянську владу в Україні був Я. Яковлев (Епштейн). Доповідь він почав із заяви, яка в оригіналі звучала так: «Два соображения говорят за постановку вопроса. Первое — это тот кацапский империализм и национализм, или, обратно петлюровский национализм и шовинизм, который часто проявляют на Украине, если как следует поскрести какого-нибудь из наших работников. Другое — это отсутствие за все время нашей работы на Украине определенной выдержанной линии, которая давала бы каждому члену РКП определенные директивы» [16, С. 77].

Устами Яковлева ЦК РКП(б) визнавав, що його попередня соціально-економічна і національна політика в Україні була невдалою і резолюцією про радянську владу в республіці визначав контури нової політики. Потрібно було переконати відповідальних працівників партії в центрі і безпосередньо в Україні, що в самій побудові радянської влади вже закладена можливість нібито демократичної національної політики при одночасному встановленні тотального контролю над територією і населенням.

Після Яковлева з великою промовою виступив В. Ленін. Матеріали партконференції негайно друкувалися, як це було заведено, в «Известиях ЦК РКП(б)», але промови Леніна з українського питання в цьому виданні нема. Це означає, що рішення не друкувати її приймав особисто Ленін. Промова не надрукована й

досі. Однак виступи делегатів, які обговорювали промову, а також заключне слово промовця дозволяють реконструювати тональність звернення вождя до партії. Тональність — це головне. Зміст відомий: це резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні». Яковлев міг дозволити собі залишити в стенограмі вислови на кшталт «кацапський імперіалізм». Ленін мусив приховати стенограму своєї промови, адже він теж слів не обирав. Тільки максимальна відвертість могла переконати верхівку партії погодитись з підходом, при якому державотворчий процес виглядав як волевиявлення робітничо-селянських мас.

Що це так, можна встановити за словами Артема з листа до В. Леніна від 12 червня 1920 р., в якому він зробив таке знаменне визнання: «Украинизация города, его приближение к деревне хотя бы по языку, раскацапывание города — очень полезно» [цит. за: 17, С. 203]. Творець Донецько-Криворізької республіки на території УНР радикально змінив свою позицію — від заперечення українського питання до його визнання. Він навіть використав неологізм, яким бажав охарактеризувати нову лінію в українському питанні — «раскацапывание».

28 грудня 1919 р. В. Ленін написав «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», який поширювався серед населення у величезній кількості примірників. Готуючи українців до IV Всеукраїнського з'їзду рад, на якому мали бути сформовані державні органи республіки, він знову повторив тезу, яка вперше прозвучала 21 листопада на нараді в політбюро ЦК РКП(б): «Само собою є очевидним і цілком загальноновизнаним, що тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді Рад можуть вирішити і вирішати питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою і в останньому разі який саме федеративний зв'язок установити між цією республікою і Росією» [18, С. 40].

Переслідуючи білогвардійців, в Україну йшла військова сила, яка несла на своїх багнетах резолюцію РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» і ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним». Піддавшись оманливій магії цих документів, ЦК партії українських есерів (центральної течії, не боротьбисти) в лютому 1920 р. заявив, що припиняє боротьбу з радянською Росією, визнає повноваження Директорії та її голови С. Петлюри вичерпаними і вважає шкідливим паралельне існування УНР і незалежної УСРР. Керівники цієї партії вказували на такі підстави: «Комуністи, перейнявши політичну владу, декларували новий курс національно-соціальної політики на Україні» [10, С. 39].

30 грудня 1919 р. Х. Раковський запропонував Леніну формалізувати відносини між УСРР і РСФРР. Пропозиція була визнана слушною, і політбюро ЦК РКП(б) на засіданнях 17 і 18 січня 1920 р. схвалило в основному тези Раковського. Дороблені після обговорення тези Раковський вручив Леніну, і 6 лютого вони були схвалені як постанова ЦК РКП(б). Ключовою була теза про те, що «незалежність українських трудящих мас» може забезпечити лише УСРР, а існування УСРР можливе тільки в тісному об'єднанні з РСФРР. Незважаючи на те, що IV Всеукраїнський з'їзд рад, який мав формалізувати «злиття» України з Росією, ще не відбувся, в Кремлі вже ставилися до України як до автономної республіки

у складі РСФРР [17, С. 208—209, 216]. Оскільки ініціатива мусила виходити з України, документ був опублікований від імені ЦК КП(б)У в харківській газеті «Коммунист» і без змін затверджений як резолюція ІV Всеукраїнської конференції КП(б)У [19, С. 444—449].

ІV Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувався 16—20 травня 1920 р. в Харкові, проголосив в резолюції про державні взаємовідносини УСРР та РСФРР: «УСРР, зберігаючи свою державну конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Республіки» [20, С. 345—347 (Ст. 245)].

Заклик вождів РКП(б) на VIII партконференції змінити своє ставлення до «українського питання» довгий час залишався непочутим в окупованій Україні. Адаже республіканська партійна організація залишалася російсько-єврейською за національним складом. Створений у березні 1919 р. український субцентр влади у вигляді політбюро ЦК КП(б)У упродовж тривалого часу, аж до березня 1920 р. складався з росіян А. Бубнова, В. Мещерякова і Г. П'ятакова, німця Е. Квірінга і болгарина Х. Раковського, жодного українця в політбюро ЦК не було. У березні 1920 р. УКП(б) злилася з КП(б)У і передала свої повстанські загони Червоній армії. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло 9 вересня проект закону «Про українізацію», але відправило його на доопрацювання. Запозичений з документів Центральної Ради термін «українізація» став вживатися більшовиками.

Проблема «злиття» України та Росії підтримувалася на тлі сподівань про розгром Польщі і подальше вторгнення Червоної армії в країни Європи. Проте після поразки під Варшавою міжнародна ситуація стала іншою. 12 жовтня 1920 р. в Ризі був укладений «Договір про перемир'я і прелімінарні умови миру між РСФРР та УСРР, з однієї сторони, і Польщею — з другої», який починався з твердження: «Обидві сторони, що домовляються, відповідно до принципу самовизначення народів, визнають незалежність України та Білорусії» [21, С. 246].

Тим часом становище України щодо Росії залишалося неокресленим. Керівник НКЗС РСФРР Георгій Чичерін 30 листопада звернувся в політбюро ЦК РКП(б) з такою заявою: «В Ризькій угоді ми визнали формулу незалежності України, а тим часом ІV з'їзд Українських рад висловився за входження України до складу РСФРР. Це було до укладення Ризької угоди, котра зобов'язує нас визнати окремішність України». Орієнтуючись в механізмі функціонування влади на території України, нарком додав: «Фактично нинішні взаємовідносини можуть залишатися без змін, але їм потрібно надати форму союзу двох держав замість союзної держави» [22, С. 170].

Звернення Г. Чичеріна дало поштовх перегляду «українського питання». 7 грудня пленум ЦК РКП(б) взяв до розгляду це питання у такому формулюванні: «Про врегулювання міжнародних і правових відносин між РСФРР та УСРР». Схваливши директиву про визнання УСРР незалежною і суверенною державою, пленум ЦК запропонував врегулювати міжнародні та правові аспекти, які випливали з неї [22, С. 170].

24 грудня відбувся черговий пленум ЦК РКП(б), який розглядав питання, внесені до порядку денного VIII Всеросійського з'їзду рад. Серед них було

питання про Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР. Л. Каменеву доручалося роз'яснити стан справ на комуністичній фракції з'їзду рад, а Х. Раковському — виступити на з'їзді з повідомленням про цей пункт порядку денного і запропонувати ратифікувати Союзний договір.

29 грудня VIII Всеросійський з'їзд рад ратифікував договір. Ратифікація V Всеукраїнським з'їздом рад відбулася у березні 1921 р. У преамбулі Союзного договору підтверджувалася «незалежність і суверенність кожної з договірних сторін». Стаття 1 проголошувала вступ обох сторін до воєнного і господарського союзу. У статті 2-ій декларувалося, що «з самого факту колишньої належності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов'язань відносно кого б то не було». Стаття 3 проголошувала об'єднаними сім народних комісаріатів: військових і морських справ; Вищу раду народного господарства; зовнішньої торгівлі; фінансів; праці; шляхів; пошт і телеграфу [23, С. 152—153].

Російській стороні вдалося виключити Директорію УНР з переговорного процесу в Ризі і зберегти уряд УСРР в якості учасника переговорів. Проте привид української національної революції постійно нависав над Москвою, змушуючи її в найбільш урочистих тонах погоджуватися на статус радянської України як незалежної і суверенної держави.

У тривалих дискусіях, якими супроводжувалося утворення єдиної багатонаціональної держави, в Кремлі були змушені погодитися на ряд поступок національним республікам, зокрема:

- всупереч попереднім розрахункам на автономізацію УСРР в кордонах РСФРР — утворенню Радянського Союзу спільними зусиллями Росії і національних республік з незалежним статусом;
- збереженню державності за національними республіками, які втрачали незалежний статус під час входження в єдину багатонаціональну державу;
- конституційному закріпленню за союзними (але не за автономними) республіками норми про вільний вихід з Радянського Союзу.

Ці поступки за наявності більшовицької вертикалі влади з диктаторськими повноваженнями вождів РКП(б) були такими ж декларативними, як попереднє визнання поглинутих Росією національних республік незалежними і суверенними державами. Певний час вони могли заводити в оману, але не знімали ознак окупаційності з влади, яка називала себе радянською.

Усередині квітня 1923 р., коли проходив процес утворення СРСР, відбувся XII з'їзд РКП(б). В. Ленін не міг бути присутнім через хворобу, і з доповідями виступили інші вожді: Г. Зінов'єв (з політичним звітом ЦК), Й. Сталін (з організаційним звітом ЦК і доповіддю «Національні моменти в партійному і державному будівництві»), Л. Троцький, М. Бухарін, Л. Каменев.

В центр доповіді «про національні моменти» Сталін поклав тезу, уперше сформульовану ним в статті «Політика Радянської влади з національного питання в Росії», яку опублікувала «Правда» 10 жовтня 1920 р.: «Вжити всіх заходів, щоб Радянська влада в республіках стала зрозумілою і рідною, щоб Радянська влада була у нас не тільки російською, а й міжнародною. Для цього необхід-

но, щоб не тільки школи, а й всі установи, як партійні, так і радянські, крок за кроком націоналізувалися, щоб вони діяли на мові, зрозумілій для мас, щоб вони функціонували в умовах, відповідних побуту даного народу. Тільки за цієї умови ми одержимо можливість Радянську владу з російської зробити міжнародною, близькою, зрозумілою і рідною для трудящих мас всіх республік».

Наведена цитата доводить, що вожді РКП(б) вже під час поглинення демократичних національних республік розуміли необхідність націоналізації влади, нав'язуваної з Кремля їх громадянам. Тим не менш, поширюючи свою владу на національні регіони, вожді користувалися тим потенціалом, військовим та адміністративним, яким заволоділи після приходу до влади, тобто російським. Тому насаджувана з Кремля влада в радянських республіках залишалася для їх громадян чужою, окупаційною.

Поточні підрахунки показували, що радянська вертикаль влади в УСРР тільки на 35% складалася з українців, та й то здебільшого на найнижчих щаблях управління. Станом на 1 січня 1923 р. у національному складі наркоматів УСРР налічувалося 44,0 % росіян, 31,7 % євреїв, 13,2 % українців і 11,1 % представників інших національностей [24, С. 76]. Користуючись своїми адміністративними повноваженнями, російськомовні представники влади (а до них входили не тільки росіяни, а й малороси та євреї) прагнули нав'язати громадянам України власну ідентичність.

Прийнята XII з'їздом РКП(б) резолюція з національного питання звучала, можна сказати, по-революційному: «Розмови про переваги російської культури і висунання положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (українською, азербайджанською, узбецькою, киргизською та ін.) є не що інше, як спроба закріпити панування великоросійської національності. Тому рішуча боротьба з пережитками великоросійського шовінізму є першим черговим завданням нашої партії» [12, С. 416].

Ця резолюція рекомендувала партії добитися:

- «щоб виконавчі органи Радянського Союзу були сконструйовані на засадах, які забезпечують реальну участь в них представників республік і задоволення нужд і потреб народів Союзу;
- щоб були надані республікам досить широкі фінансові і, зокрема, бюджетні права, які забезпечували б можливість виявлення їх власної державно-адміністративної, культурної і господарської ініціативи;
- щоб органи національних республік і областей будувалися переважно з людей місцевих, які знають мову, побут і звичаї відповідних народів;
- щоб були видані спеціальні закони, які забезпечили б використання рідної мови в усіх державних органах і в усіх установах, обслуговуючих місцеве і національне населення та національні меншини» [25, С. 696].

Промовці, починаючи від Сталіна, говорили про націоналізування компартійно-радянських установ в регіонах СРСР. Однак термін «націоналізація» вже використовувався у позначенні іншого процесу — експропріації державою приватних засобів виробництва. Його замінили терміном «коренізація», яка

змістовно була поширенням набутого в УСРР досвіду українізації на усі контрольовані більшовиками території.

Кампанія більшовицької українізації розгорталася в УСРР досить мляво. У червні 1923 р. Х. Раковського усунули з України, і першою особою в компартійно-радянському апараті УСРР став уже не голова уряду, а перший секретар ЦК КП(б)У. Від квітня 1923 р. на цій посаді перебував Емануїл Квірінг (німець за етнічним походженням). Він не прагнув подолати прихований саботаж українізації з боку російськомовного апарату. Апаратники не виявляли схильності здійснювати українізацію хоча б тому, що доводилося б починати її з себе.

У Кремлі розраховували на те, що українізація переконає українців: державна влада в республіці є не окупаційною, а «рідною» для них. Адже більшовицький режим був двоканальним. Його радянську вертикаль можна було будувати так, що вона заводила в оману українських патріотів. Григорій Костюк згадував, що під час зустрічі в концтаборі біля Воркути член більшовицької партії з 1909 р., секретар ВУЦВК в 1923—1929 рр. Афанасій Буценко говорив йому: «Ми виявилися нікудишніми політиками. Ми не зуміли гарантувати безпеки своєї і свого народу. Ми легковажно повірили на слово дружби. Фікцію держави ми прийняли за дійсність. Ми задоволювалися владою без влади» [Цит. за: 26, С. 579].

У боротьбі за владу, яка точилася в Кремлі після відходу Леніна, Сталін розраховував на підтримку українського суспільства. Готуючи політичний майданчик для свого висунення на найвищу посаду в Україні, який мусив припинити прихований саботаж кампанії українізації, він погодився, як виняток, підвищити статус першого секретаря ЦК республіканської партійної організації до посади генерального секретаря. На початку квітня 1925 року Квірінга відкликали у розпорядження ЦК РКП(б), а в Харків прибув цей сталінський генсек — Лазар Каганович.

Перш за все, Каганович звернув увагу на українізацію республіканської партійної організації. У спогадах, написаних через кілька десятиліть, він підкреслив, що робив це за прямою вказівкою свого патрона [27, С. 367—368]. Завдяки масовим наборам в партію, які почалися після смерті В. Леніна, питома вага українців у складі КП(б)У зростає з 29,8% на початку 1924 р. до 52% в 1927 р. [28, С.252].

Одночасно Каганович звернув увагу на українізацію армії. На зборах Київського військового округу він аргументував її необхідність тим, що селянство в Україні мусило бачити людей з багнетами, які говорили б однією з ним мовою: тоді селяни сприймали б армію як свою, а не як окупаційну [29, С.156].

Нарешті, активні дії були використані для дерусифікації освіти. У 1929 р. у 80% загальноосвітніх шкіл, 54% технікумів і 30% інститутів викладання вже відбувалося виключно українською мовою [29, С. 330].

Успіхи українізації знищили небезпечну для Кремля пляму окупаційності з влади у радянській Україні. Разом з цим стали виявлятися небезпечні для центру настрої залучених до управлінських функцій кадрів українського походження. Як правило, ці кадри солідаризувалися з соціально-економічною політикою центру, але не бажали миритися з цілковитою підпорядкованістю республіканських інститутів Москві. Прикладом таких настроїв був лист групи харківських

делегатів і гостей XIII Всеукраїнського з'їзду рад, датований 26-м лютого 1931 р. Авторів дратувало те, що Радянський Союз виявився псевдофедерацією. Звертаючись до президії з'їзду, де були представлені керівники КП(б)У та УСРР, вони запитували: «Чому уряд та партія не можуть рішуче поставити питання про те, щоб всім економічним життям УСРР керував наш уряд, партія і робітничий клас України, узгоджуючи свої плани з союзними органами»? Не задовольняла їх і національна політика ЦК ВКП(б): «Українську радянську державність треба будувати, бо її тільки розпочато, а в нас до цього часу говорять лише про мову, культуру, хоча це теж елементи державності» [цит. за: 30, С. 57].

Анонімний лист цієї групи засвідчував безумовний зв'язок більшовицької українізації з російщенням України. Лист показав незадоволення харківських робітників тим, що українська мова використовувалася як засіб нав'язування українцям російсько-радянської державності і, в кінцевому підсумку, спрямовувалася на атрофію національної ідентичності. В Кремлі відчули, що курс XII з'їзду РКП(б) приховує в собі небезпеку переростання українізації з більшовицької на «петлюрівську». Першою реакцією центру було припинення політики українізації за межами УСРР, передусім на Кубані.

За переписом 1926 р. в Кубанському окрузі Північно-Кавказького краю РСФРР налічувалося 915 тис. українців, з яких 729 тис. розмовляли рідною мовою [31, С. 322]. Серед українського населення краю політика українізації зустріла якнайширшу підтримку. Незважаючи на російщення цього регіону впродовж багатьох десятиліть, в ньому стрімко народжувалася «друга Україна». Готуючись завдати «сокрушительный удар» по селянству УСРР, яке відмовлялося працювати без належної матеріальної компенсації в силові створених колгоспах, Сталін не оминув увагою Кубань. 10 грудня 1932 р., коли на політбюро ЦК ВКП(б) обговорювалося питання хлібозаготівель в УСРР, на Північному Кавказі й у Західній області, він відхилився від теми, щоб звинуватити прибічника возз'єднання Кубані з УСРР М. Скрипника у зв'язках з націоналістичними елементами. Прийнята 14 грудня таємна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР стосувалася не стільки хлібозаготівель, скільки ревізії національної політики, схваленої XII з'їздом РКП(б). Увага Північнокавказького крайкому зверталася на те, що «легковажна, не пов'язана з культурними інтересами населення, не більшовицька «українізація» майже половини районів Північного Кавказу за цілковитої відсутності контролю над українізацією школи та друку з боку крайових органів дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації спротиву заходам і завданням Радянської влади» [32, С. 292—293]. Постанова вимагала «негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів «українізованих» районів, а також усі газети та журнали, що видаються, з української мови на російську мову як більш зрозумілу для кубанців, підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову» [32, С. 293—294].

Наступного дня заборона українізації таємною постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР була поширена на всі інші регіони СРСР [33, С. 312—313].

По-іншому Сталін підійшов до політики українізації в Україні. Завдяки добре налагодженій інформаційній службі чекістів він знав, що в республіці стрімко нарастають «гострі настрої», пов'язані з хлібозаготівельною політикою. Такі настрої почали охоплювати не тільки селян, а й багатьох компартійно-радянських апаратників, серед яких істотно підвищилася частка українців. Тим часом громадськість «третьої України» за радянсько-польським кордоном придивлялася до подій в радянській республіці. 11 серпня 1932 р. генсек відправив з курорта лист Кагановичу, який залишався в Москві «на господарстві». Політика Кремля щодо УСРР формулювалася в ньому таким чином: «Поставити собі метою перетворити Україну в найкоротший строк у справжню фортецю СРСР, у справді зразкову республіку. Грошей на це не жалкувати. Без цих і подібних їм заходів (господарське і політичне зміцнення України, в першу чергу — її прикордонних районів і т. п.) — ми можемо втратити Україну» [34, С. 274].

Незабаром після цього Сталін завдав по українському селянству превентивний «сокрушительний удар», внаслідок якого загинули мільйони громадян. Одночасно різко поширилися репресії людей розумової праці. «Політичне зміцнення України» здійснював П. Постишев, надісланий Сталіним в республіку з диктаторськими повноваженнями. Український націоналізм уперше був позначений як головна небезпека в республіці. Та одночасно в Кремлі старалися показати, що національна політика не змінилася з часів XII з'їзду РКП(б). На нараді 20 квітня 1933 р. новий теоретик з національного питання М. Попов, який прибув в Україну разом з Постишевим, твердив: «Треба дати найрішучішу відсіч спробам і українських, і великодержавних шовіністів тлумачити рішучу боротьбу проти українського буржуазного націоналізму як ревізію національної політики партії» [35].

7 липня 1933 р. зацькований Постишевим М. Скрипник вчинив самогубство. Виступаючи після цієї гучної події, голова РНК УСРР В. Чубар підтвердив непорушність лінії ВКП(б) на українізацію: «Ми повинні змобілізувати маси на дальше розгортання національної за формою, соціалістичної за змістом української культури, ми повинні дати належну відсіч всім спробам послабити більшовицьку українізацію» [36, С. 224].

XII з'їзд КП(б)У в січні 1934 р. за вказівкою Сталіна вирішив перенести столицю УСРР до Києва, маючи на увазі «дальший і швидкий розвиток національно-культурного будівництва і більшовицької українізації на базі індустріалізації і колективізації» [37, С. 769]. Хизуючись цим рішенням, Постишев наважився процитувати на з'їзді документ суворої секретності: анонімний лист 150 делегатів і гостей до президії цього з'їзду КП(б)У. Його автори так прокоментували пропозиції про перенесення столиці з Харкова до Києва: «Це димова завіса, так само, як і відкриття пам'ятника Шевченкові, яким ви намагаєтесь приховати розгром української культури. Ваш лозунг — “Україна — невід'ємна частина Радянського Союзу” — щось дуже вже схожий на лозунг “єдина-неділима”» [38, С. 465].

Імперсько-білогвардійське гасло «єдиної і неділимої Росії» було протилежним здравицям на честь СРСР як «непорушного союзу вільних республік» за формою, але не за змістом. Щоб форма не впливала на зміст, в Кремлі повинні

були пригасити вибуховий потенціал українських громадян Голодомором і репресуванням десятків тисяч представників патріотичної інтелігенції, які увійшли в політичне життя завдяки українізації в її «петлюрівському» вигляді. Тільки після цього переведення столиці УСРР до її історичного центру стало для володарів Кремля безпечним.

Політика більшовицької українізації не переглядалася навіть під час Великого терору. Це засвідчила резолюція XIII з'їзду КП(б)У, що відбувся на переламі травня і червня 1937 р. Вказуючи на послаблення уваги до питання про національну політику партії в деяких організаціях КП(б)У, з'їзд в резолюції на звіт ЦК заявив: «Це виявилось, головним чином, у недостатній ще українізації партійних, радянських і особливо профспілкових і комсомольських організацій, в недостатньому висуванні більшовицьких українських кадрів на керівну партійну, радянську, господарську і профспілкову роботу» [37, С. 874—875].

Проте буквально через рік в Москві вирішили, що російщення України вже може обійтися без маскуванню під більшовицьку українізацію. Новий посланець Кремля М. Хрущов підготував резолюцію чергового з'їзду республіканської партійної організації у червні 1938 р. у виразах, які не залишали сумніву в такому повороті національної політики центру: «XIV з'їзд КП(б)У з особливою силою підкреслює необхідність ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних середніх школах, а також у вузах. Буржуазні націоналісти, троцькісти і бухаринці ішли на всілякі мерзоти й підлості, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл і вузів. Зусилля троцькістів, бухаринців і буржуазних націоналістів були спрямовані на відрив українського народу від братерської дружби з великим російським народом, на відрив Радянської України від Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [37, С. 893—894].

Цей поворот протримався до часу, коли А. Гітлер та Й. Сталін узгодили між собою території держав, які мали намір загарбати. Сталіну дісталася «третья Україна», тобто західноукраїнські землі. Зрозуміло, що вона не потребувала дерусифікації, але методи більшовицької українізації у вигляді укорінення російської влади знову стали запитаними.

З початком німецько-російської війни більшовицька українізація стала менш декларативною. З одного боку, наділення фантомної української державності реальними повноваженнями більше не загрожувало Кремлю відпадінням України. За попередні десятиліття були винищені всі, хто відкрито протидіяв радянській республіці. Вступило у доросле життя нове покоління, яке не відчувало, що перебуває у спотвореній реальності. З другого боку, громадян України у нових регіонах треба було переконувати, що радянська влада є для них «рідною», а не окупаційною.

28 січня 1944 р. газета «Правда» опублікувала повідомлення про пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції РНК СРСР «Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин». Подія була доволі неординарною: в роки війни засідання Центрального комітету в повному складі не практикувалися. Суть пропозицій РНК СРСР стала зрозумілою 1 лютого, коли

Верховна Рада СРСР прийняла сенсаційні конституційні закони: «Про утворення військових формувань союзних республік та перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату оборони із загальносоюзного в союзно-республіканський» і «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський».

Задум конституційної реформи з'явився в Кремлі восени 1943 р. після дебатів «великої трійки» в Тегерані, пов'язаних з утворенням міжнародного інструменту безпеки — Організації Об'єднаних Націй. Надання союзним республікам статусу суб'єктів міжнародного права пояснювалося банальним бажанням Сталіна мати в ООН 16 голосів. З прийняттям права вето для постійних членів Ради Безпеки конституційна реформа втратила гостроту, але на Кримській конференції 1945 р. «велика трійка» позитивно розв'язала питання про членство України і Білорусії в ООН. 26 червня 1945 р. СРСР, УРСР і БРСР були запрошені підписати Статут ООН.

Радянські газети максимально використали конституційну реформу для пропаганди в суспільстві успіхів національних республік «під зорею Радянської влади». Пропагандистські зусилля виявилися особливо корисними в західних регіонах України і Білорусії, де точилася партизанська війна. В ЦК КП(б)У надійшла така інформація із Західної України: «З проникненням чуток про розширення прав союзних республік (а чутки поширюються швидко), особливо про наркомати Заксправ і НКО, з'явився серед повстанців розбрід, особливо серед рядовиків. Дехто казав, за яку ж таку самостійну Україну ми маємо боротися?» [39, С. 434].

Упродовж повоєнних десятиліть Україна перебувала під невсипущим наглядом російського компартійно-радянського центру. Після смерті Сталіна кремлівські вожді змушені були відмовитися від масових репресій і зосередитись на пропагандистських та виховних акцентах утримування найбільшої національної республіки «під зорею Радянської влади». Ця політика була досить успішною, що засвідчують величезні труднощі у трансформації радянської республіки в республіку демократичну за європейськими стандартами в ті десятиліття, коли була здобута незалежність. Однак борці за незалежність України ніколи не втрачали оптимізму. Навіть у 1949 р., тобто ще за життя Сталіна, В. Винниченко передрикав у своєму заповіті: «Радянський Союз так чи інакше розвалиться, а українська держава була і є, і створили її народ, нація, а не купка бідних емігрантів» [40, С. 12].

Повномасштабна російсько-українська війна, яку московський режим розраховував закінчити за три дні, триває третій рік. Захисники України опинилися в епіцентрі протистояння демократичних держав з диктаторськими режимами світу. Українська громадськість переконана в кінцевій перемозі. Ця переконаність істотною мірою ґрунтується на досвіді попередніх поколінь борців за незалежність.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kulchytskyi, S. Derzhavospil'stvo iak fundament bil'shovyt's'koi systemy vlady i vlasnosti. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2024. 2: 132—141. DOI: 10.15407/uhj2024.02.132 [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Державосупільство як фундамент більшовицької системи влади і власності. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 132—141. DOI: 10.15407/uhj2024.02.132].
2. Komunistychna partiia Radians'koho Soiuzu v rezoliutsiakh i rishenniakh z'izdiv, konferentsij i plenumiv TsK (1898—1970): Пер. з 8-го рос. вид. Т. 1: 1898—1917. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1978. 515 s. [in Ukrainian].
[Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898—1970): Пер. з 8-го рос. вид. Т. 1: 1898—1917. Київ: Політвидав України, 1978. 515 с.].
3. Lenin V. I. Povne zibrannia tvoriv. 5-e vyd. Per. z ros. T.48: Lysty. Lystopad 1910 — lypen' 1914. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1974. 541 s. [in Ukrainian].
[Ленін В. І. Повне зібрання творів. 5-е вид. Пер. з рос. Т.48: Листи. Листопад 1910 — липень 1914. Київ: Політвидав України, 1974. 541 с.].
4. V. I. Lenin pro Ukrainu. Chastyna II: 1917—1922. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1969. 760 s. [in Ukrainian].
[В. І. Ленін про Україну. Частина II: 1917—1922. Київ: Політвидав України, 1969. 760 с.].
5. Dokumenty vneshnej politiki SSSR. T. 1: 7 noyabrya 1917 g. — 31 dekabrya 1918 g. Moskva: Gospolitizdat, 1959. 772 s. [in Russian].
[Документи внешней политики СССР. Т. 1: 7 ноября 1917 г. — 31 декабря 1918 г. Москва: Госполитиздат, 1959. 772 с.].
6. Pervyj s'ezd Kommunisticheskoy partii (bol'shevikov) Ukrainy, 5—12 iyulya 1918 goda. Protokoly. Kiev: Politizdat Ukrainy, 1988. 258 s. [in Russian].
[Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5—12 июля 1918 года. Протоколы. Киев: Политиздат Украины, 1988. 258 с.].
7. Lenin V. I. Povne zibrannia tvoriv. 5-e vyd. Per. z ros. T.37: Lyphen' 1918 — berezen' 1919. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1973. 713 s. [in Ukrainian].
[Ленін В. І. Повне зібрання творів. 5-е вид. Пер. з рос. Т.37: Липень 1918 — березень 1919. Київ: Політвидав України, 1973. 713 с.].
8. Ob orhanyzatsyy vlasty na mestakh [Dekret Vremennoho Rabocheho y Krest'ianskoho Pravytel'stva Ukraynu]. Sobranie uzakonenyj y rasporyazhenyj raboche-krest'ianskoho pravytel'stva Ukraynu. Khar'kov, 1919. № 1 (15 ianvaria) [in Russian].
[Об организации власти на местах [Декрет Временного Рабочего и Крестьянского Правительства Украины]. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. Харьков, 1919. № 1 (15 января)].
9. Yefimenko H. H. Evoliutsiia ukrains'koi radians'koi derzhavnosti. Vidnosyny derzhavy, suspil'stva i osoby pid chas stvorennia radians'koho ladu v Ukraini (1917—1938 rr.). T. 1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2013. S.298—489. [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. Г. Еволюція української радянської державності. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917—1938 рр.). Т. 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С.298—489].
10. Kul'chyt's'kyj S. Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919—1928). Kyiv: Osnovu, 1996. 396 s. [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.].

11. Rezoliutsii Vseukrains'kykh z'izdiv Rad robotnychykh, selians'kykh ta chervonoarmijs'kykh deputativ. Kharkiv: Proletarij, 1932. 223 s. [in Ukrainian].
[Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Харків: Пролетарій, 1932. 223 с.]
12. Komunistychna partiia Radians'koho Soiuzu v rezoliutsiiah i rishenniakh z'izdiv, konferentsij i plenumiv TsK (1898—1970): Пер. з 8-го рос. вид. Т. 2: 1917—1924. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1979. 521 s. [in Ukrainian].
[Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898—1970): Пер. з 8-го рос. вид. Т. 2: 1917—1924. Київ: Політвидав України, 1979. 521 с.]
13. Yefimenko H. Radians'ki derzhavy v Ukraini (1917—1920). Ukraina j ukraintsi v postimper's'ku dobu (1917—1939). Kyiv: Akadempriodyka, 2021: 154—181. DOI: 10.15407/akadempriodyka.433.620 [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. Радянські держави в Україні (1917—1920). Україна й українці в постімперську добу (1917—1939). Київ: Академперіодика, 2021. С.154—181. DOI: 10.15407/akadempriodyka.433.620].
14. Yefimenko H. H. Istoriia stvorennia ta avtentychnyj zmist «voienno-politychnoho soiuzu» mizh USRR ta RSFRR (berezen' — cherven' 1919). Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 2014. 1: 120—145. [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень — червень 1919). Український історичний журнал. 2014. № 1 (514). С. 120—145].
15. Lenin V. I. Neizvestnye dokumenty. 1891—1922. Moskva: ROSSPE'N. 1999. 671 s. [in Russian].
[В. И. Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891—1922. Москва: РОССПЭН, 1999. 671 с.]
16. Vos'maya konferenciya RKP(b). Dekabr' 1919 g. [Protokoly]. Moskva: Part. izd-vo, 1934. 293 s. [in Russian].
[Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. [Протоколы]. Москва: Парт. изд-во, 1934. 293 с.]
17. Yefimenko H. Status USRR ta ii vzaiemovidnosyny z RSFRR: dovhyj 1920 rik. Kyiv: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. 367 s. [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 367 с.]
18. Lenin V. I. Povne zibrannia tvoriv. 5-e vyd. Per. z ros. T.40: Hruden' 1919 — kviten' 1920. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1974. 484 s. [in Ukrainian].
[Ленін В. І. Повне зібрання творів. 5-е вид. Пер. з рос. Т.40: Грудень 1919 — квітень 1920. Київ: Політвидав України, 1974. 484 с.]
19. Gosudarstvennye otnosheniya Sovetskoj Ukrainy i Sovetskoj Rossii: [Rezolyuciya]. Chetverta konferentsiia Komunistychnoi partii (bil'shovykiv) Ukrainy. 17—23 bereznia 1920. Stenohrama. Kyiv: Vydavnychuj dim «Alternatyvu», 2003. 528 s. [in Russian and Ukrainian].
[Государственные отношения Советской Украины и Советской России: [Резолюция]. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17—23 березня 1920. Стенограма. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 528 с.]
20. Pro derzhavni vzaiemo-vidnoshennia mizh USRR j RSRR. Zbir zakoniv i rosporiadzen' Robitnycho-selians'koho uriadu Ukrainy i upovnovazhenykh RSFRR. Kharkiv, 1920. Ch. 13 (7—10 chervnia). [in Russian and Ukrainian].
[Про державні взаємо-відношення між УСРР й РСРР. Збір законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України і уповноважених РСФРР. Харків, 1920. Ч. 13 (7—10 червня)].

21. Dokumenty vneshnej politiki SSSR. T. 3: 1 iyulya 1920 g. — 18 marta 1921 g. Moskva: Gospolitizdat, 1959. 743 s. [in Russian].
[Документи зовнішньої політики СРСР. Т. 3: 1 июля 1920 г. — 18 марта 1921 г. Москва: Госполитиздат, 1959. 743 с.]
22. Kul'chyt's'kyj S. Natsional'na polityka Kremlia schodo USRR (1919—1922). Natsional'ne pytannia v Ukraini KhKh — pochatku KhKhI st.: Istorychni narysy. Kyiv: Vydavnytstvo «Nika-Tsentr», 2012. S.155—186. [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Національна політика Кремля щодо УСРР (1919—1922). Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: Історичні нариси. Київ: Видавництво «Ніка-Центр», 2012. С.155—186].
23. Istoriia Radians'koj Konstytutsii v dekretakh i postanovakh Radians'koho uriadu. 1917—1936. Kyiv: Vyd-vo TsVK URSR “Radians'ke budivnytstvo i pravo”, 1937. 382 s. [in Ukrainian].
[Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. Київ: Вид-во ЦВК УРСР “Радянське будівництво і право”, 1937. 382 с.]
24. Doroshenko M. Nomenklatura: kerivna verkhivka radians'koj Ukrainy. 1917—1938 rr. K.: Nika-Tsentr, 2008. 365 s. [in Ukrainian].
[Дорошенко М. Номенклатура: керівна верхівка радянської України. 1917—1938 рр. К.: Ніка-Центр, 2008. 365 с.]
25. Dvenadcatyj s'ezd RKP(b). 17—25 aprelya 1923 goda. Stenograficheskij otchet. Moskva: Politizdat, 1968. 904 s. [in Russian].
[Дванадцятий съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. Москва: Политиздат, 1968. 904 с.]
26. Kostiuk H. Zustrichi i proshannia: Spohady. Edmonton: Kanads'kyj instytut ukrains'kykh studij, 1987. Kn. 1. 743 s. [in Ukrainian].
[Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади. Едмонтон: Канадський інститут українських студій, 1987. Кн. 1. 743 с.]
27. Kaganovich L. M. Pamjatnye zapiski rabocheho, kommunisto-bol'shevika, profsoyuznogo, partijnogo i sovetsko-gosudarstvennogo rabotnika. Moskva: Vagrius, 2003. 669 s. [in Russian].
[Каганович Л. М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. Москва: Вагриус, 2003. 669 с.]
28. Frolov M. O. Politychna systema ta nomenklatura elita radians'koj Ukrainy 1920-kh — 1930-kh rr.: osoblyvosti ta mekhanizmy formuvannia i funktsionuvannia. Zaporizhzhia: Klasychnyj pryvatnyj universytet, 2011. 828 s. [in Ukrainian].
[Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х — 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2011. 828 с.]
29. Mace J. Komunizm ta dylemy natsional'nogo vyzvolennia: Natsional'nyj komunizm u radians'kij Ukraini. 1918—1933. Kyiv: Vydavnychyj Dim «Komora», 2018. 496 s. [in Ukrainian].
[Мейс Дж. Комунізм та дилеми національного визволення: Національний комунізм у радянській Україні. 1918—1933. Київ: Видавничий Дім «Комора», 2018. 496 с.]
30. Yefimenko H. Natsional'no-kul'turna polityka VKP(b) schodo radians'koj Ukrainy (1932—1938). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2001. 304 s. [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932—1938). Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. 304 с.]

31. Skrupnyk M. Statti j promovy. T.2, ch. 1. Kharkiv: Proletar, 1931. 417 s. [in Ukrainian].
[Скрипник М. Статті й промови. Т.2, ч. 1. Харків: Пролетар, 1931. 417 с.]
32. Holod 1932—1933 rokov na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv. Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 1990. 605 s. [in Russian and Ukrainian].
[Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.]
33. Komandyry Velykoho holodu. Poizdky V. Molotova i L. Kahanovycha v Ukrainu ta na Pivnichnyj Kavkaz. 1932—1933 rr. (Ed. V. Vasyli'iev, Yu. Sharoval). Kyiv: Geneza, 2001. 399 s. [in Russian and Ukrainian].
[Командири Великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр. За ред. В. Васильєва та Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. 399 с.]
34. Stalin i Kaganovich. Perepiska. 1931—1936 gg. Moskva: ROSSPEN, 2001. 798 s. [in Russian].
[Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936 гг. Москва: РОССПЭН, 2001. 798 с.]
35. Komunist: Orhan TsK i Kharkivs'koho okruzhkomu KP(b)U. Kharkiv. 1933, 29 kvitnia. [in Ukrainian].
[Комуніст: Орган ЦК і Харківського окружкому КП(б)У. Харків. 1933, 29 квітня].
36. «Ukrainizatsiia» 1920—30-kh rokov: peredumovy, zdobutky, uroky. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. 392 s. [in Ukrainian].
[«Українізація» 1920—30-х років: передумови, здобутки, уроки. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 392 с.]
37. Komunistychna partiia Ukrainy v rezoliutsiiah i rishenniakh z'izdiv, konferentsij i plenumiv TsK. T. 1: 1918—1941. Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 1976. 1022 s. [in Ukrainian].
[Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.1: 1918—1941. Київ: Політвидав України, 1976. 1022 с.]
38. XII z'ezd Komunistychnoi partii (bil'shovykiv) Ukrainy. 18—23 sichnia 1934 r. Stenografichnyj zvit. Kharkiv: Partijne vydavnytstvo TsK KP(b)U, 1934. 612 s. [in Ukrainian].
[XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 18—23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. Харків: Партичне видавництво ЦК КП(б)У, 1934. 612 с.]
39. Hrynevych V. A. Suspil'no-politychni nastroi naselennia Ukrainy v roky Druhoi svitovoi vijny (1939—1945 rr.). Kyiv: In-t polit. i etnonats. doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2007. 519 s. [in Ukrainian].
[Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.). Київ: Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. 519 с.]
40. Vynnychenko V. Zapovit bortsiam za vyzvolennia. Kyiv: Krunytsia, 1991. 128 s. [in Ukrainian].
[Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. Київ: Криниця, 1991. 128 с.]

Надійшла / Received 06.10.2024

Stanislaw KULCHYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine 20—30s of the Twentieth Century,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
s_kul@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

THE KREMLIN'S TOOLS FOR THE RUSSIFICATION OF SOVIETIZED UKRAINE DURING THE FORMATION OF A TOTALITARIAN SYSTEM

The purpose of the article is to analyze the key instruments of Russification of the Sovietized Ukraine at the stage of the formation of the totalitarian system. Using the two-channel structure of the state created by Lenin, the Bolsheviks were able to Sovietize the democratic national republics that emerged after the overthrow of the autocracy. Under the condition of establishing a constitutional Soviet power vertical dependent on the unconstitutional party vertical, these republics were granted fictitious independence. Under pressure from the powerful liberation movement, Kremlin leaders abandoned the idea of merging the conquered Ukraine with Russia and recognized its fictitious independence. An effective tool for absorbing Ukraine in the first decades of the so-called “socialist construction” was the use of the idea of Ukrainization, borrowed from the state-building experience of the Ukrainian People’s Republic. While remaining a de-Russification, Bolshevik Ukrainization disseminated Russian cultural achievements and the values of world civilization selected by Leninist ideologues in the Ukrainian language. The population of enslaved Ukraine was pushed into a distorted world created by the leaders of the Russian Communist Party (Bolsheviks) — All-Union Communist Party (Bolsheviks). The achievements of Ukrainian history and culture were pushed out of the consciousness of Ukrainians. Bolshevik Ukrainization became a means of atrophy of the national identity of Ukrainians, a means of their Russification. **The methodology** consists of applying a critical rethinking of the standard provisions of Marxism-Leninism, which asserted the inextricable link between the totalitarian regime created in the USSR and the revolutionary Marxism of the era of the Manifesto of the Communist Party by K. Marx and F. Engels, and, above all, the provisions of Russian-Soviet propaganda, which used the concepts of “state independence” and “Ukrainization” giving them a meaning opposite to the commonly used one. **Scientific novelty.** The article substantiates the conclusions of the latest national historiography, including those expressed by the author, concerning the policy of the Kremlin leaders in Sovietized Ukraine during the formation of a totalitarian system. **The main conclusion** is the thesis about the immortality of the Ukrainian nation, which did not lose its identity during the decades of the Russian-Soviet totalitarian system and made a worthy contribution to the collapse of the Soviet Union. The historical traditions of the liberation movement of the fighters for Ukrainian independence play a significant role in the current Russo-Ukrainian war.

Keywords: *two-channel structure of the Russian-Soviet system of government, “state independence” of national Soviet republics in the propaganda arsenal of communobolshevism, “Bolshevik” and “Petliura” varieties of Ukrainization, the technology of Russianization of enslaved Ukraine.*